

4. Конєва Я.П. Исторична доля та народна творчість болгарської діаспори в Україні / Я.П. Конєва, Н.С. Шу-мада. Під одним небом: Фольклор етносів України. К., 1996. С.26–44.

5. Красюкова М.М. Розвиток шкільництва на початку ХХ століття в культурно-освітніх практиках народів Північного Приазов'я. Науковий вісник Мелітопольського державного педагогічного університету. Серія: «Педагогіка» 1 (18) 2017. Мелітополь, 2017. 296 с.

6. Красюкова М.М. Умови виховання учнівської молоді у християнських конфесіях народів Північного Приазов'я. Матеріали за ХІІІ Міжнародна научна практична конференція, «Ключові въпроси в съвре-

менната наука – 2017», Volume 6: Педагогически науки. София. «Бял ГРАД-БГ» 100 с.

7. Курінна М.А. Традиційна культура та побут чехів Північного Приазов'я останньої чверті ХІХ ст. – ХХ ст. (на матеріалах с. Новгородківка Мелітопольського району Запорізької області): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. істор. наук: спец. 07.00.05 «Етнологія». Ін-т мистецтвознавства, фольклористики та етнології. К., 2009. 20 с.

8. Пачев С.І. Приазовські болгари: проблема збереження культурної спадщини. Зб. наук. праць V Всеукр. наук.-практ. конф. (2–3 жовтня 2003 р., Запоріжжя). Запоріжжя, 2003. 71 с.

УДК 373.5.091.64:94

РОЛЬ ТА МІСЦЕ ІЛЮСТРАЦІЙ У ЗМІСТІ СУЧАСНОГО ШКІЛЬНОГО ПІДРУЧНИКА ІСТОРІЇ

Могорита В.М., аспірант кафедри загальної педагогіки та дошкільної освіти

Дрогобицький державний педагогічний університет імені Івана Франка

У статті розглянуто особливості ілюстрування шкільного підручника історії. Визначені функції ілюстративного матеріалу підручника, проаналізовано основні підходи до класифікації ілюстративного матеріалу навчальної книги. На конкретних прикладах показано тенденції до підбору візуального матеріалу авторами підручників. Визначено основні аспекти, які потребують особливої уваги в художньому оформленні навчальних видань у реалізації сучасних освітніх стандартів.

Ключові слова: *підручник історії, ілюстративний матеріал, дидактична функція, історична компетентність, структура підручника.*

В статье рассмотрены особенности иллюстрирования школьного учебника истории. Определены функции иллюстративного материала учебника, проанализированы основные подходы к классификации иллюстративного материала учебной книги. На конкретных примерах показано тенденции подбора визуального материала авторами учебников. Определены основные аспекты, которые требуют особого внимания в художественном оформлении учебных изданий в реализации современных образовательных стандартов.

Ключевые слова: *учебник истории, иллюстративный материал, дидактическая функция, историческая компетентность, структура учебника.*

Mohoryta V.M. THE ROLE AND THE PLACE OF ILLUSTRATIONS IN THE CONTENT OF THE SCHOOL TEXTBOOK OF HISTORY

The article describes the features of illustrating a school history textbook. The functions of the illustrative material of the textbook are defined, the main approaches to the classification of the illustrative material of the curriculum are analyzed. Specific examples show trends in the selection of visual material by textbook authors. The main aspects that require special attention are identified in the artistic design of educational publications in the implementation of modern educational standards.

Key words: *history textbook, illustrative material, didactic function, historical competence, textbook structure.*

Постановка проблеми. Модерний етап розвитку освіти в Україні супроводжується пошуком моделі підручника, який не може залишатися просто ілюстрованою книгою. Сучасний підручник так чи інакше змушений конкурувати з іншими засобами навчання, втративши роль домінанти, водночас виконуючи всі дидактичні очікування, які покладені на нього, та має відповідати

запитам відповідної вікової аудиторії. Коли йдеться про якість художнього оформлення навчального видання, то, як правило, все зводиться до констатації висновку про належне чи недостатнє його оформлення. Тому в структурі сучасного підручника ілюстрації не можуть бути самоціллю, а мають розкривати собою важливу та невід'ємну частину його змісту.

Аналіз основних досліджень і публікацій. Про художнє оформлення навчальних видань написано доволі багато. Достатньо досліджене питання функціональності художнього оформлення підручників з позиції гносеологічних, психологічних, дидактичних аспектів. Проблеми дидактичних засад використання ілюстрацій у структурі підручника присвячені праці В. Бейлісона, Г. Донського, Д. Зуєва, В. Ривчина та інших. Питання, пов'язані з дидактичним використанням ілюстрацій в процесі навчання історії, досліджували В. Власов, П. Мороз, О. Пометун, Г. Фрейман та ін. Попередні дослідження враховані нами під час аналізу ілюстрування шкільних навчальних видань з історії.

Проте недостатньо досліджено ілюстративне оформлення навчальних видань на основі різнобічного вивчення питання доцільності застосування системи ілюстративного матеріалу в тому чи іншому підручнику.

Постановка завдання. Метою статті є дослідження ефективності використання ілюстративного матеріалу навчальних видань як самостійного компонента залежно від ступеня його взаємозв'язку з текстовим та іншими компонентами підручника, організації його дослідження. Також у рамках цього дослідження потребує з'ясування дотримання авторами принципу доцільності використання ілюстративного матеріалу під час конструювання сучасного підручника.

Виклад основного матеріалу дослідження. Розкриття особливостей ілюстрування підручників історії розпочнемо з аналізу функцій ілюстрацій. Р. Радовановіч наводить такі функції ілюстрації навчальної книги:

– педагогічна, що полягає в позитивному впливі на учнів, формуванні їхньої психіки, можливості ілюстрації у відображенні змісту навчального матеріалу, а також її впливу на розумову активність учнів, сприянні самоосвіті;

– психолого-мотиваційна виражається у здатності ілюстрації до розвитку розумових операцій, індивідуальних вподобань учнів та мотивації пізнавального інтересу;

– естетична, що відображає специфіку ілюстративного матеріалу до розвитку естетичних смаків та сприяє духовній гармонії [8, с. 31].

П. Мороз виділяє також інформаційну функцію ілюстративного матеріалу, що полягає в можливості ілюстрацій розкривати навчальний матеріал, доповнюючи чи конкретизуючи його, виконувати роль самостійного інформаційного джерела [7, с. 234].

Ілюстративний матеріал доволі широко використовується в конструюванні шкіль-

них підручників. Якщо в підручниках, виданих на початку 90-х років минулого століття, частка ілюстративного матеріалу була незначною та ще й низької якості, то зараз ми маємо добре ілюстровані навчальні видання для учнів різних вікових груп. На думку Г. Гранік, ілюстрації в підручнику мають відігравати різноманітне призначення: не тільки допомагати учневі зрозуміти чи уявити навчальний матеріал, але й сприяти розвитку спостережливості, уваги та уяви [3, с. 28]. Аналіз шкільних підручників з історії засвідчує, що авторами використовуються різноманітні дидактичні підходи в доборі ілюстративного матеріалу підручника. Для ілюстрування підручників використовуються кольорові, чорно-білі, тонові та штриховані зображення.

У контексті цього дослідження актуальною є домінанта про важливість навчити учнів «читати» і розуміти ілюстрації, що запропоновані авторами підручників [7, с. 234]. Розуміння учнями змісту ілюстрації та оволодіння прийомами навчальної діяльності з нею залежать, насамперед, від типу ілюстративного матеріалу. У педагогічній думці існує низка класифікацій ілюстративного матеріалу навчальних видань.

Л. Алексашкіна пропонує таку класифікацію ілюстративного матеріалу підручника: 1) ілюстрації, що несуть інформаційне навантаження та замінюють текст; 2) рівнозначні ілюстрації, що надають інформацію, яка відповідає тексту та дублює його; 3) ілюстрації, що обслуговують зміст мистецькими засобами [1, с. 75].

До першої групи ми можемо віднести різноманітні схеми, діаграми та карикатури, які знайшли своє гідне місце в навчальних виданнях останнього покоління. Якщо йдеться про схеми, то автори мають уникати дублювання інформації, яку вони несуть, основним текстом підручника. Схеми допомагають кращому осмисленню навчального матеріалу, формуванню навиків виокремлювати головне, формулювати висновки.

У підручнику історії України для учнів 10-го класу (2010) авторів С. Кульчицького та Ю. Лебедевої використано значну кількість схем та діаграм. Схема «Станова структура населення імперії (1897)» містить інформацію про стани тогочасного суспільства на українських землях, доповнюючи основний текст підручника [6, с. 16]. Діаграми, вміщені в підручнику, супроводжуються завданнями щодо їх опрацювання. Наприклад, діаграма основних показників виробництва промислової продукції підприємствами України на початку XX століття супроводжується завданням «Проаналізуйте діаграму і висловіть власне судження

щодо місця та ролі України в економіці Росії на початку ХХ століття» [6, с. 21]. Вдалим у цьому підручнику є добір карикатур, які також супроводжуються завданнями з їх аналізу. До карикатури «Селянське малоземелля» подано такі запитання і завдання: «1. Якій події присвячена карикатура? 2. Якою, на вашу думку, є точка зору автора? Чи поділяєте ви авторську позицію?» [6, с. 27]. Авторами підручника в системі запитань та завдань враховано суб'єктивний характер оцінювання події та явища з боку автора карикатури. Для можливості аналізу такого виду ілюстрацій слід вміщувати історичні документи на задану тематику.

До другої групи ілюстрацій можна віднести портрети історичних персоналій, факсиміле документів, фотографії, зарисовки подій. У підручнику історії України для 10-го класу (1994) ми виявили тільки 11 портретних фотографій та 5 фотографій, які відображають історичні події. На 344 сторінках підручника розміщено ще 29 карт та картосхем [10]. Таке ігнорування ілюстрацій є неприпустимим, навіть у тому разі, коли йдеться про навчальне видання для учнів старшого шкільного віку. Значну кількість фотографій, зокрема й портретних фото, використано для ілюстрування в підручнику історії авторів С. Кульчицького та Ю. Лебедевої (2010). Фотографії виступають як способом ілюстрування основного тексту, так і джерельною базою в учнівських дослідженнях. Щодо використання в художньому оформленні підручників факсиміле документів, підписів історичних діячів (а такий вид ілюстрацій стає все більш популярним серед авторів шкільних навчальних видань), то ми ставимо під сумнів ефективність та доцільність цього виду ілюстрацій.

До третьої групи ілюстрацій ми можемо віднести репродукції творів мистецтва. Основне їх призначення – вводити учня в галузь мистецтва, допомогти кращому розумінню подій та явищ. Автори підручників досить часто використовують репродукції творів мистецтва в художньому оформленні підручників. Однак, як і будь-яка ілюстрація, що використовується в підручнику, репродукції творів мистецтва мають супроводжуватись всіма необхідними вихідними даними, зокрема й інформацією про автора твору. Автором підручника всесвітньої історії (2015) для 7-го класу О. Гісемом [2] у художньому оформленні використано значну кількість репродукцій творів мистецтва, книжних мініатюр без відповідних супроводжувальних даних, майже всі подані без зазначення автора, часу створення твору мистецтва. Для ілюстрування розповіді про життя селян у Середньовіччі ав-

тором використано репродукцію картини «Селянське весілля» Пітера Брейгеля, нормандське завоювання Англії – репродукцію картини «Битва при Гастінгсі» (в підручнику подається назва «Битва під Гастінгсом») Тома Лоувелла [2, с. 78, 156]. Такий підхід нівелює функціональність ілюстративного матеріалу, не сприяє всебічному розвитку школярів. Натомість у підручнику автора О. Карліної [4] всі ілюстрації супроводжуються відповідними підписами, вказано їх вид та час створення. Підпис до ілюстрації забезпечує її активне сприйняття, розуміння. Також у підручнику більшість ілюстрацій супроводжуються коментарями, що допомагає сформувати навички самостійної пізнавальної діяльності.

В. Ривчін пропонує розбити ілюстрації підручника на чотири групи:

1. Описові реально-предметні, що характеризуються значною зовнішньою схожістю зображуваного та зображення, не містять вираженого відношення художника до зображення.

2. Предметно-образні ілюстрації, які являють собою цілеспрямоване трактування внутрішніх та зовнішніх взаємозв'язків між об'єктами за збереження ілюзорної близькості до натури.

3. Образно-понятійні ілюстрації характеризуються значним виявленням властивостей предметів та явищ, відмовою від зовнішньої передачі правдоподібності.

4. Понятійні ілюстрації характеризуються повним розривом образу зображуваного із зовнішніми ознаками, вираженням внутрішніх, прихованих від прямого споглядання властивостей, зв'язків із зображуваною реальністю [9, с. 171–173]. Підкреслимо, що така класифікація без співвідношення ілюстрації із зображуваною реальністю позбавлена будь-якого сенсу.

Використання ілюстрацій за зазначеною типологією покажемо на прикладі підручника історії для учнів 7-го класу О. Карліної (2000). Прикладом понятійної ілюстрації в підручнику є схема маєтку сеньйора, яка схематично показує принцип розподілу земель між сеньйором та залежними селянами [4, с. 196]. Макет середньовічного замку, що допомагає учням зрозуміти його облаштування, є яскравим прикладом образно-понятійної ілюстрації [4, с. 215]. Прикладом цього ж типу ілюстрацій є мініатюра «Будівництво собору» [4, с. 111]. До предметно-образних ілюстрацій можемо віднести використані авторкою різноманітні реконструкції, зокрема маєток землевласника VIII – IX ст. [4, с. 62]. Значною є кількість описових реально-предметних ілюстрацій, які покликані ілюструвати

описовий текст підручника. Це фрагменти скульптурних та рельєфних зображень, різноманітні мініатюри, зображення ювелірних виробів, монет, медальйонів.

Р. Радовановіч висунув такі вимоги до ілюстративного матеріалу підручників:

- умовність середовища – вимога поважати певні потреби соціуму, що проживає на визначеній території;

- ілюстрація чи символ повинні мати тільки одне значення, яке не має викликати в учнів сумнівів;

- в оцінці значення ілюстрації варто брати до уваги цілісність контексту, в якому вона подана [8, с. 37–38]. Водночас зауважимо, що вимога однозначності ілюстрації втрачає свою актуальність у сучасних умовах розвитку шкільної історичної освіти, яка має забезпечувати формування навиків критичного мислення учнів як складника інформаційної компетентності.

Особливе місце серед ілюстративного матеріалу підручника історії займає історична карта, адже специфіку шкільної історії відіграють і просторові уявлення учнів, що становлять основу історичної компетентності. Історична карта є різновидом умовно-предметного відображення дійсності, за допомогою якого передається просторове зображення історичних об'єктів та фактів. За допомогою карти відбувається осмислення взаємозв'язків між історичними явищами та процесами. Вона також виступає джерелом історичної інформації, є засобом узагальнення та систематизації навчального матеріалу, контролю за рівнем знань та умінь учнів. Усі сучасні підручники історії містять карти, які розміщені в контексті відповідних тем чи зібрані наприкінці підручника. Обидва способи розташування ілюстрацій такого виду мають свої переваги та недоліки, дають можливість простежувати події та явища в контексті вивчення навчального матеріалу чи узагальнювати та систематизувати просторові вміння, простежувати динаміку історичних процесів.

У підручнику історії України для 10-го класу авторів С. Кульчицького та Ю. Лебедевої (2010) використано 7 історичних карт, які розміщено в контексті відповідних параграфів [6]. Всі карти виконані в кольорі, супроводжуються підписами та умовними позначеннями. Серед завдань методичного апарату підручника зустрічаються завдання, що передбачають роботу з картою. Однак ці завдання передбачають репродуктивний характер роботи з ними («покажіть на карті...»). Натомість авторам підручників варто було б передбачити завдання на використання карт у поєднанні з текстовим компонентом підручника, ста-

тистичними даними, діаграмами, застосування різних форм роботи з ілюстраціями такого виду.

Як зазначає В. Кришмарел, ефективне використання ілюстративного матеріалу можливе лише за таких умов: усвідомлення школярами спрямованості їхньої пізнавальної діяльності зі встановлення зв'язку між текстом та ілюстративним матеріалом; ознайомлення учнів зі змістом кінцевої мети через формулювання вихідного завдання з вивчення зображення [5, с. 344]. В умовах реалізації діяльнісного та компетентнісного підходів в освіті необхідно більш ретельно забезпечувати взаємозв'язок художнього оформлення з іншими структурними компонентами підручника. Йдеться не лише про підписи під ілюстраціями, а й систему запитань та завдань, якими мають супроводжуватись ці ілюстрації. Доречними є також різноманітні вказівки: «розгляньте малюнок...», «порівняйте подане зображення з ...» тощо. Використання такого роду запитань та завдань до ілюстративного матеріалу допомагає формувати вміння самостійного аналізу. Автори підручників також пропонують учням самостійно створювати схеми, плани тощо: «Намалюйте план ранньохристиянської базилики і романського храму. Які архітектурні відмінності між ними» [4, с. 118]. Такого роду завдання є продуктивними за своїм характером, сприяють розвитку творчого мислення школярів.

Авторам підручників варто уникати використання ілюстрацій, які дублюють одна одну за змістом. У підручнику історії для 7-го класу (2015) на сторінці 18 використано дві подібні ілюстрації «Готи», «Готські воїни»; на сторінках 19–20 – «Франки», «Франкські воїни»; на сторінках 39 та 125 використано одну і ту ж ілюстрацію під назвами «Взяття хрестоносцями Константинополя» та «Штурм Константинополя» [2].

Висновки з проведеного дослідження.

На основі зазначеного можемо окреслити такі вимоги до ілюстрацій, що використовуються авторами в шкільному підручнику:

- 1) науковість – ілюстрація має правдиво відображати факти, явища та епоху;
- 2) інформативність – повною мірою відображати характерні та суттєві властивості предметів і явищ;
- 3) доступність – відповідність ілюстративного матеріалу віковим та психологічним особливостям учнівської аудиторії, супроводжуватись відповідними поясненнями;
- 4) естетична цінність – використання в ілюструванні підручників витворів мистецтва;
- 5) взаємопов'язаність – утвердження тематичних ліній в ілюструванні навчальної книги.

Ілюстративний матеріал підручника можна структурувати за його призначенням: ілю-

страції, що коментують текст; художні додатки, які ілюструють основний текст; ілюстрації, які замінюють частину основного тексту. Художнє оформлення підручника має сприяти розвитку школярів, потребувати роздумів, аналізу та порівняння з текстом чи між самими його складниками. Належний технічний рівень ілюстрацій у сучасних підручниках має заохочувати учнів до їх аналізу, здобуття інформації. Авторам підручників слід мати на увазі, що за сучасних можливостей технічного супроводу освітнього процесу художнє оформлення підручника має сприяти дослідницькому потенціалу навчальної книги.

Водночас мусимо пам'ятати, що надмірна візуалізація може виступати шкідливим чинником в освітньому процесі. Подальші дослідження необхідно спрямувати на визначення дидактичних вимог до підбору ілюстративного матеріалу підручників у контексті діяльнісного та компетентнісного підходів організації освітнього процесу.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Алексашкина Л.Н. Методическое построение учебников истории и географии / Л.Н. Алексашкина, Н.К. Боголюбова, Л.Ю. Кораблева. Проблемы школьного учебника: сборник статей. Москва: Просвещение, 1987. Вип. 9 С. 56–76.
2. Гісем О.В. Всесвітня історія: підручник для 7-го кл. загальноосвіт. навч. закл. Тернопіль: Навчальна книга. Богдан, 2015. 304 с.
3. Граник Г.Г. Учитель, учебник и школьники. Москва: Знание, 1977. 64 с. (Серия «Педагогика и психология»; № 6).
4. Карліна О. Історія середніх віків. Підруч. для 7-го кл. серед. шк. Київ: Генеза, 2000. 399 с.
5. Кришмарел В.Ю. До питання про ілюстрації в шкільних підручниках: особливості предметів духовно-морального спрямування. Проблеми сучасного підручника: зб. наук. праць / ред. кол.; наук. ред. О. М. Топузов. К.: Педагогічна думка, 2014. Вип. 14. 866 с. С. 341–349.
6. Кульчицький С.В. Історія України. Підручн. для 10-го кл. загальноосвіт. нав. закл. / С.В. Кульчицький, Ю.Г. Лебедева. Київ: Генеза, 2010. 304 с.
7. Мороз П.В. Розвиток дослідницьких умінь учнів засобами ілюстрацій шкільного підручника історії (на прикладі експериментального підручника історії стародавнього світу). Збірник наукових праць. Педагогічні науки. Випуск 50. Частина 1. Херсон: Видавництво ХДУ, 2008. С. 233–240.
8. Радованович Р. Графико-иллюстративная структура учебника как средство социального общения. Функции, значение и потребности научного исследования иллюстрации. Функции художественно-графического оформления учебников: Современ. учеб. кн.: пер. с сербского. / Под ред. Г. Донского. Москва: Просвещение, 1986. С. 28–38.
9. Рывчин В.И. Проблемы типологии иллюстративного материала. Проблемы школьного учебника: Сборник статей / Ред. кол. Ф.П. Коровкин и др. Москва: Просвещение, 1975. С. 161–177.
10. Турченко Ф.Г. Новітня історія України. Частина перша. (1917–1945 рр.): Підручник для 10-го класу середньої школи. Київ: Генеза, 1994. 344 с.